

TÁRSADALMI VISZONYOK, TÉR ÉS IDŐ

JOHN URRY

Mostanában gyakorta elhangzó érvelésként hallható, hogy a jelenkori társadalomtudományok egyik fontos hiányossága az idő és a tér mellőzése. A társadalmi elemzések különös módon mellőzik a vizsgált jelenségek tér-időbeli elhelyezését és elrendelését.¹ Mindez szembetűnő ellentétben áll a természettudományok helyzetével, ahol például Whitehead megállapítása szerint: „Aligha több megbocsátható túlzásnál azt állítani, hogy a természet értelmének meghatározása alapvetően az idő és a tér jellegének megvitatására szorítkozik”.² Rengeteg probléma adódik azonban annak értelmezéséből, hogy a tér és az idő dimenzió hogyan építhető be a *társadalmi* viszonyok elemzésébe. Tisztázás céljából számos kérdést kell felvetnünk.

Először, a legtöbb hagyományos diszciplína (egyrészt a közgazdaságtan, a politológia és szociológia, másrészt a történelem és földrajz közötti) elkülönülés a társadalmi viszonyok elemzése során megnehezíti az idő és a tér összekapcsolását. A társadalmi rendszer vagy társadalmi struktúra és a társadalmi változás közötti különbségtétel, főleg a szociológián belül, úgy tűnik, hogy az időbeli elemzést csupán az utóbbira korlátozza. Hasonlóképpen a „társadalom” koncepciója az elemzést meghatározott társadalmi és térbeli paraméterek közé szorítja, és megnehezíti az olyan struktúrák és folyamatok elméleti értelmezését, melyek nem illeszkednek a sajátos „társadalom” koncepcióhoz. Azonban mindezen túl számos olyan példa hozható fel a társadalomtudományok területéről, melyek esetében nem jellemző a tér és az idő szándékos mellőzése. A szociológia területéről vett példák közül elsőként Goffmann említhető, aki megkülönbözteti az első és a hátsó színteret,³ a „karrier”-t szimbolikus interakcionista módon vizsgálja,⁴ és nemrégiben elvégezte a különféle társadalmi osztályok kollektív akcióinak elemzését.⁵ Figyelemre méltó, hogy ezeknek a kérdéseknek az egyik legalaposabb elemzője, Giddens főleg a kapitalizmus fejlődésével kapcsolatos időbeli átalakulásokra koncentrál, és ezen belül is elsősorban az idő-tér elkülönülés különbségeinek mértékére a kapitalista és nem-kapitalista osztálytársadalmak vonatkozásában. Viszonylag keveset foglalkozik a tér teoretizálásával, s úgy tűnik, hogy főleg a kései kapitalizmus jelenlegi térbeli átrendeződésének, okainak és következményeinek, magyarázatával marad adós.⁶ Ráadásul a hiányosságnak azért van különös fontossága, mert — mint ezt a későbbiekben megpróbálom bemutatni — inkább a tér, mint az idő az a dimenzió, melynek meghatározó jelentősége van a jelenkori kapitalizmusban, mind a legszembetűnőbb folyamatok, mind pedig az általános társadalmi tudat szempontjából. Mint a hosszú időtartamok (*longue durée*) történésze, Braudel megfogalmazta: „Minden társadalomtudománynak helyet kell adni az emberiség egyre erőteljesebb földrajzi koncepciójának”. Ez az, ami Vidal de la Blache már 1903 óta sürget.⁷

Idő, tér és elméleti realizmus

Régóta tartó filozófiai vita zajlik arról, hogy a teret és az időt saját természettel, illetve sajátossággal bíró, bizonyos értelemben abszolút entitásokként kell-e kezelni. Például, a tér olyan okságilag teremtető valami, melyet meg kell különböztetni az anyagtól, mivel saját struktúrával rendelkezik; vagy pedig pusztán „relatív” valami, ami a fizikai világ alkotó elemei közötti viszonyt jellemzi. Az utóbbi nézet legnevesebb képviselője Leibnitz volt, aki szerint: „a tér pusztán csak valami relatív” —, csak „az együttlétezés rendje”, mint ahogy az idő „az egymásutániság rendje”.⁸ Eszerint a relacionista, egymás közötti szoros kapcsolatot feltételező szemlélet szerint a világegyetem egyszerűen az anyag részeiből, vagyis különböző szubsztanciákból áll, s ezek az anyagrészecskék egymás közötti és saját alkotóelemeik közötti térbeli viszonyokat tükröznek. Általánosan fogalmazva, ezen szemlélet képviselői úgy vélik, hogy bármely, a térhez kapcsolódó tulajdonságokat meghatározó állítás logikailag csak úgy lehetséges, ha ezeket a tulajdonságokat az érintett objektumok közötti viszonyokra vezetjük vissza.⁹

Az abszolutista szemlélet legnevesebb képviselői Descartes és Newton (és más módon Kant).¹⁰ Szerintük a tér és idő partikularitásokat, vagyis sajátosságokat jelöl; a tér például megkülönböztető tulajdonságokkal rendelkezik, mivel folyamatos, mennyiségi, áthatolható és elmozdíthatatlanul rögzített. Az abszolutista szemlélet képviselői azonban nem értenek egyet a tér egyéb megnevezhető tulajdonságai tekintetében, így például abban, hogy a tér három- vagy négydimenziós-e, hogy intervallumokra bontható-e vagy végtelen kicsi pontok összefüggő sora, hogy a térbeli viszonyok az euklideszi geometria elveire épülnek-e, illetve a térnek van-e görbülete.

A következőkben azt kívánjuk igazolni, hogy sem a relacionizmus, sem pedig az abszolutizmus nem alkalmazható minden megszorítás nélkül a társadalom világára. Véleményem szerint a társadalom világa (beleértve a természet világát is) olyan négydimenziós idő-tér entitásokból áll, amelyek egymással komplex és kölcsönösen módosító tér- és időbeli kölcsönhatásban állnak. Mindez azzal a következménnyel jár, hogy a fenti entitások kölcsönös oksági erejének részleges és változó módon történő megvalósulása miatt a társadalmi tevékenységek térben és időben empirikusan megoszlanak. A társadalom világának ez a realista szemlélete azonban, kissé túlzón fogalmazva, „kopernikuszi” forradalmat igényel. Mégpedig azért, mert gondolkodásunkban, írásainkban és a társadalom érzékelésében általános az a hiedelem, hogy episztemológiailag jelentős az „itt és most”, s minket sajátosan azok a társadalmi viszonyok teremtenek, melyek *jelenleg* körülvesznek bennünket. Továbbá — Smart érvelése szerint — sajátos múlt-, jelen- és jövőképünket rendszerint úgy fogjuk fel, hogy azt objektíven alkalmazzuk az univerzumra is, ahelyett, hogy csak az emberi gondolkodás és kifejezés szintjén bírnának jelentőséggel.¹¹

Itt elsősorban arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy napjaink elméleti igénye, miszerint a „szubjektumnak” el kell mozdulnia a társadalomtudományokon belül, a szubjektum időbeli és térbeli elhelyezkedésének további elemzése nélkül nem kielégítő. Foucault szerint a társadalomtudományok (és a biológia), különösen az 1800 utáni időszakban, az „ember” és a „történelem” koncepcióira kezdtek koncentrálni.¹² De most, a strukturalizmus fellendülése idején azt hangsúlyozzák, hogy nem szükséges, hovatovább nem szabad az „embert” a társadalomtudományok középpontjába helyezni. Különösen a „nyelvészeti irányzat” jelenti azt, hogy min-

denféle társadalmi gyakorlatot nyelviként, vagyis az értelem és jelzés rendszereiként kell értelmezni.¹³ Ezek a nyelvi rendszerek, és elsősorban szisztematikusan elrendezett különbözőségek teszik az emberi szubjektumot autonómmá, öntudatossá és önakaratúvá. Ezt a hangsúlyeltolódást azonban eddig nem vizsgálták megfelelően, és pontosabb vizsgálatot igényel az egyéni szubjektumnak az „itt és most”-ban történő létrejötte. Mely folyamatok hozzák létre az időbeli és térbeli különbségek rendszerében meghatározott, adott helyeket elfoglaló és használó egyéneket? Ez a tér és idő „itt és most” korlátaitól mentes teoretizálását jelenti, s különösen — nyelvi analógiával élve — olyan négydimenziós társadalmi entitásokat azonosítanak, amelyek kölcsönkapcsolataik révén létrehozzák az adott helyeket elfoglaló és használó egyéni szubjektumokat.

Mindez jórészt ismeretlen megközelítés, annak ellenére, hogy — s reméljük, ezt be tudjuk mutatni — sok elméleti és empirikus kutatásra hatást gyakorol, bár gyakran rendkívül közvetetten. Az egyetlen közelmúltban született mű, mely közvetlenül ezeket a kérdéseket vizsgálja, Giddens *A Contemporary Critique of Historical Materialism* című munkája.¹⁴ Ebben a szerző azt hangsúlyozza, hogy „a humán társadalmi viszonyokban a jelenlét és távollét szempontjaira és körülményeire” kell koncentrálni.¹⁵ Ezek a fogalmak utalnak mind az időre mind pedig a térre. Giddens szerint minden társadalmi kölcsönhatás a jelenlétek és távollétek összekeveredésére épül. Ez az összekeveredés kifejezi azokat a különféle módokat, amelyekben a struktúrák létrejönnek, hogy az esetleges társadalmi cselekvéseken belül megtestesítsék a tartós intézményeket. Ezek a struktúrák közvetítik az időt a meghatározatlan hosszúságú tér-idő távolságokra. Így módon a társadalmakat össze lehet hasonlítani a bennük foglalt „idő-tér elkülönülés” foka szerint, vagyis aszerint, hogy az egyes társadalmak ezen elkülönülés rövidebb vagy tágabb terében „feszülnek ki”. A nem-kapitalista társadalmakban ezen elkülönülések fő hordozói a hatalmi erőforrások, míg a kapitalista társadalmakban az allokációs erőforrások. Az utóbbi esetben mind az idő mind pedig a tér áruvá válik, és elkülönül azon társadalmi tevékenységek lényegétől, melyekkel a nem-kapitalista társadalmakban alapvetően eggyé váltak. Az „idő-tér összekapcsolódás” léte, melynek segítségével a kölcsönhatás kiterjed a térben, és összezsugorodik az időben, a mai kapitalizmusban erőteljesebb „jelenlét-hozzáférhetőség”-et tesz lehetővé. Giddens megfogalmazásának azonban az a fő problémája, hogy nem vizsgálja ezeknek az érintett, erőteljes társadalmi entitásoknak a különböző tér-idő felépítését. Ha végrehajtotta volna ezt a vizsgálatot, akkor — először is — az időbeli és térbeli folyamatoknak az „idő-tér” fogalom „kiterjedése” vagy „eltávolodása” terén történő alkalmazása helyett azok változó jelentőségével foglalkozott volna. Másodsor, elemeznie kellett volna azokat a különböző szinteket, melyekben a tér/időbeli folyamatok lakoznak, vagyis azokat a kapcsolatokat, amelyek eleve kizárják, hogy az időnek és a térnek egyszerű, abszolutista vagy relacionista értelmezését adják. A következőkben megpróbálunk közvetlenül szembenézni a tér és az idő problémájával.

Először is, sem a tér sem az idő nem szubsztanciák abban az értelemben, ahogy az anyag olyan különböző szubsztanciák együttese, amelyek létezése független a többiektől. A tér és idő csak akkor létezik, ha az anyagi valóság bizonyos értelemben *térben* és *időben* létezik. Ebből adódóan nem léteznek, ha nincs legalább két dolog, amelyik tér-időbeli kapcsolatot tart fenn. Ez mellékesen azt jelenti, hogy ha létezik legalább két ilyen tárgy, akkor közöttük mindig van valami, vagyis — Kant megfogalmazásában — a tér. Így a tér az entitások közötti kapcsolatok rendszere és nem szubsztancia. Ebből adódóan valószínűleg téves kategória-használat a „tár-
sa-

dalom” és a „tér” kölcsönhatásáról beszélni. A „társadalom”, legalábbis bizonyos értelemben, szubsztancia (csakúgy mint a viszonyok rendszere), míg a „tér” nem az.¹⁶ Hasonlóképpen nem szabad az „időt” önmagában produktívna, vagyis olyan valaminek tekinteni, ami egyszerűen folyásának és múlásának következményeként hatásokat teremt.¹⁷ Nem létezik az „idő nyila”, olyan értelemben, mintha létezne valami konkrét, amelyik önmagában múlik, repül, megtörténik, vagy elmulik fölöttünk.

Mindebből azonban nem következik az, hogy a térbeli és időbeli viszonyokat problémamentesen lehet *redukálni* a társadalmi entitásokon belüli és azok közötti viszonyokra.¹⁸ Ugyanakkor azonban a létről és kölcsönhatásairól való beszéd feltételezi az ontológia és a tudomány sajátos koncepcióját. Jelen esetben az esemény-ontológia néven ismert koncepció ellen érvelnénk, mely szerint a természetet és a társadalmat egyszerűen a diszkrét, atomisztikus események (tevékenységek, kölcsönhatások, személyiségi jellemzők, társadalmi intézmények stb.) olyan sorozatának kell tekinteni, melyek történetesen térben és időben oszlanak el. Ezzel szemben inkább Harré és Madden „dolog-ontológiáját” követem, mely szerint léteznek térben-időben elhelyezkedő ismétlődő és tartós struktúrák, és nem kell speciális magyarázatot adni az ilyen dolog fennmaradására.¹⁹ Ezek a struktúrák ugyanis azért maradnak fenn, mert rendelkeznek oksági hatótényezőkkel, és ezek részben realizálódnak. Az azonban nem állítható, hogy az események egy sajátos csoportját meg lehet és meg kell magyarázni egyetlen ilyen entitás alapján, más szóval, hogy az adott entitás saját maga rendelkezik olyan oksági hatótényezővel, amely képes az empirikus események egész csoportját létrehozni. Ennek az az igény az oka, miszerint vizsgálnunk kell azokat a feltételeket, melyek között az ilyen oksági hatótényezők valójában *realizálódnak*; s amikor ez a vizsgálat megtörténik, azt állítjuk, hogy esetenként ezek a körülmények más társadalmi entitásokból és hatótényezőik legalább részleges realizálódásából állnak.²⁰ Az ilyen entitások effajta alapvető kölcsönös függősége így azt jelenti, hogy bizonyos entitások oksági hatótényezői teremtik meg azokat a feltételeket, amelyek más entitások hatótényezőinek a megvalósulásához szükségesek. Így a létrehozott empirikus események (mint például a háztartások vagy üzemek térbeli eloszlása) rendkívül összetett, *kölcsönösen* összefüggő folyamatok termékei. Erre gondolhatott Marx, amikor kijelentette: „A konkrét fogalom azért konkrét, mert sokféle definíció szintézise, s így a különböző aspektusok egységét jelenti”.²¹ Marx számára a konkrét tárgy nem azért konkrét, mert létezik vagy „empirikus”, hanem azért, mert sok, különböző erő vagy folyamatok — vagy a mi fogalmainkkal élve — sajátos hatótényezőkkel rendelkező entitások sajátos összekapcsolódásának az eredménye. A továbbiakban ezeket a folyamatokat nemcsak egyszerűen felsoroljuk, hanem inkább *szintetizáljuk*. Ezeknek a kombinációi minőségileg módosítják az egyes alkotó entitásokat. Hogyan kapcsolódik akkor ez a vita közvetlenül az idő és a tér elemzéséhez?

Először is, mint ezt korábban már láthattuk, az empirikus események az *idő-térben* oszlanak el. Ez ugyanúgy igaz a mindennapi élet viszonylag rutinszerű mozzanataira, mint ahogy igaz a viszonylag különböző és egyedi társadalmi eseményekre.²² Valójában az a gondolat, hogy az egyének „ösvényeket” foglalnak el az idő-térben, hangsúlyozza „az egyének fizikai oszthatatlanságát és véges időforrásait”. Mindez — Pred megfogalmazása szerint — rávilágít „a különböző életutak közvetlen, bonyolult összekapcsolódására, mely alapvető része a társadalom mindennapi újratermelésének”.²³

Másodszor, bármilyen adott entitás sajátos térbeli viszonyokat és az idő jellemző tagoltságát

foglalja magába. Így például a civil társadalom — amely alapvetően létrehozta a munkaerőt — részben olyan, viszonylag elkülönült háztartásokból áll, melyekre meghatározott „térbeli elkülönülés” jellemző.²⁴ Ezzel szemben a modern állam nagymértékben centralizált, és magába foglalja az ellenőrzés térbelileg-időbelileg transzformált eszközeit.²⁵ Maguk a tőkés viszonyok mind az idő mind a tér áruvá válását eredményezik, a tőke szisztematikus újraszerveződése következtében. Ma a tőkés viszonyok kevésbé függenek az ezen viszonyokat ellenőrzők közvetlen vagy potenciális jelenlététől. A térbeli közelség igénye, mely az információk vagy döntések közvetítéséhez szükséges időigényből eredt, az elektronikus úton történő információ-továbbítás hatására módosult. A hivatalok ebből adódó funkcionális és térbeli elválása a munkahelyektől, illetve a munkahelyek egymástól történő elszakadása a különböző alkalmazott munkafolyamatok és munkaerő szempontjából, átalakítja a különböző térben/időben strukturált társadalmi osztályok saját hatóerejét is.

Harmadszor, hatóerejük szempontjából figyelembe kell vennünk ezen különböző entitások közötti változó tér-időbeli viszonyokat is. Az időben egymástól kölcsönös függőséget mutató entitások között változó viszonyok állnak fenn. Egyik példaként az államnak mint a mindennapi élet bizonyos irányítójának a fejlődését említhetnénk, mivel ez a fejlődés (szó szerint és metaforikusan) csökkenti az állam és civil társadalom közti „teret”. A másik példa a tőkés termelési viszonyok változó profiljára vonatkozik, melyek — mint ezt máshol már kifejtettem — egyre mélyebbek, de egyre inkább egy bizonyos „első” világ gazdaságban koncentrálódnak.²⁶ Így, bár a tőkés fejlődés magába foglalja a tér áruvá válását, olyan értelemben, hogy a mindennapi élet is egyre inkább áruvá válik; a kialakuló „korábbi ipari országokban”, melyre az Egyesült Királyság a legjobb példa, növekszik a távolság a tőkés termelés mint olyan és a civil társadalom között. A tőkés termelés folyamatosan szélesedik, mégis térbelileg egyre koncentráltabbá válik. Sok körzet dekapitalizálódik, ugyanakkor viszonylag elkülönül és eltávolodik a termelés mint olyan direkt kapitalista termelési viszonyaitól.

Ebből adódóan vizsgálnunk kell a meghatározott társadalmi entitások közötti változó időbeli/térbeli viszonyokat, melyek maguk is időbelileg-térbelileg strukturáltak, és hatóerejük vagy realizálódhat vagy nem. Így az empirikus eseményeket általában, és különösen az ilyen események térbeli előfordulását az ezen entitások közötti komplex, egymást átfedő, időbelileg-térbelileg strukturált viszonyok fogalmaival kell megmagyarázni. Ez magába foglalja az ilyen entitások hatóerejének realizálását, részleges realizálását vagy hatástalanítását. Így az idő és a tér komplex és változó viszonyt foglalnak el az elemzésben: jellemzik az „empirikus eseményeket”, az ókságilag hatékony entitások szerkezetét és az ilyen entitások közötti kölcsönkapcsolatokat.

Ebből a szemléletből számos következmény adódik:

1. Helytelen az az Althusser és mások által kifejtett érvelés, miszerint egy adott struktúra hatásait (mint például egy sajátos térbeli eloszlás létrehozását) tekintve immanens. Althusser például ezt írja: „a hatások nem a struktúrán kívüliek, nem előzetesen létező dolgok vagy elemek vagy terek, melyekbe a struktúra *bevési a nyomát*. Éppen ellenkezőleg, azt jelenti, hogy a struktúra hatásai immanensek ..., hogy a struktúra egész létezése saját hatásaiból áll”.²⁷

Az általam körvonalazott elméleti realizmusból a fenti érvelés elvetése következik. Ez az álláspont egy kicsit eltér az Althusser által jogosan kritizált „nyílt okság” gondolatától. Az elméleti realizmus szükségszerűen magába foglalja a véleményt, hogy a struktúra, a paradigmaticusság kivételével, nem fejeződhet ki saját hatásaiban. Szükségszerű a struktúrák kölcsönös összefüggése, és az már teljesen esetleges, hogy meghatározott empirikus eseményekben kifejeződő saját oksági hatóerejük milyen mértékű.

2. Althussernek azonban igaza van, amikor azt hangsúlyozza, hogy az egyes strukturális szintek különböző történelmi időt foglalhatnak magukba. Érvelése szerint minden egyes strukturális szinthez külön időt kell kapcsolni, mégpedig „viszonylag autonóm, és ebből adódóan más szinteknek az időtől viszonylag független” időt.²⁸ Althusser azonban két, korábban már említett dolgot hagy figyelmen kívül. Az egyik, hogy az egyes strukturális szintek nem csupán sajátos történelmi idővel rendelkeznek, hanem egy adott földrajzi térrel is, de nincs okunk feltételezni, hogy bármelyik relatív önállósága térbelileg kisebb, mint időbelileg. A másik pedig, hogy a különböző szintek vagy struktúrák közötti, s nemcsak az egyes szinteken belüli térbeli kölcsönkapcsolatot is vizsgálni kell.
3. Emlékeznünk kell azonban arra is, hogy magukban sem az időbeli sem a térbeli viszonyok nem teremtenek sajátos hatásokat. Mint ezt már megfogalmaztuk, az idő nem olyan valami, amelyik „folyik”, s így egyszerűen az idő múlása teremt hatásokat.²⁹ Hasonlóképpen el kell kerülni a térbeli fetisizmust, legyen szó akár olyan kategóriális tévedésről, mely megfogalmazás szerint egy terület (egy „tér”) kizsákmányol egy másikat, vagy akár arról, hogy adott térbeli struktúrát a térbeli viszonyok *határoznak meg*. Olyan nyilvánvalóan „térbeli” magyarázatok, mint Durkheim érvelése — miszerint a munkamegosztás erősödik „a morális sűrűség” fokozódásával — legjobb esetben is csak a tekintetben ösztönözhetnek, hogy merre keressük a helyesen felépített magyarázatot.³⁰
4. A társadalom világról jelen esetben fenntartott vélemény, miszerint az számos, egymástól kölcsönösen függő, kölcsönösen módosító négydimenziós tér-idő entitásokat tartalmaz, azt jelenti, hogy egy sajátosan komplex, Bhaskar által „nyílt rendszer”-nek nevezett valamivel állunk szemben. Megfogalmazása szerint: „A nyílt rendszerek jellemzője, hogy kettő vagy több, esetleg radikálisan különböző jellegű rendszerek kombinációja teremt hatásokat. És mivel nem tudjuk előre, hogy valójában melyik mechanizmus fog működni (és esetleg kifejezőmódjukat sem ismerjük) az események deduktív módon nem jelezhetők előre. Nyitott rendszerekben a legtöbb eseményt „a körülmények találkozásának” kell tekinteni.”³¹

Ebből két módszertani szempont következik. Először Sayer kiemelése szerint, a Hanson-féle, visszafelé haladó következtetésről van szó.³² Vagyis a tudomány magába foglalja az elméletek előfeltételezését az empirikus jelenségek megmagyarázása érdekében. Ezek az elméletek „ellentétesen” épülnek fel, vagyis visszafelé haladva, és azért fejlesztik őket tovább, hogy egy sor rejtélyes empirikus jelenséget megértsünk. Az elmélet kidolgozását azért tartjuk célszerűnek, mert ha igaznak bizonyulna, akkor megmagyarázná a kérdéses jelenségeket. Másodszor, számos független tényezőnek kell megfelelni annak érdekében, hogy viszonylag biztosak legyünk ezen elmélet legalább részleges helyességében;

- egyéb független tényezők azt a feltételezést támasztják alá, hogy az alapul vett entitás vagy entitások sajátos oksági hatótényezővel rendelkeznek;
- bizonyítékaink vannak annak feltételezésére, hogy a körülmények összejátszásából adódó ezen helyzetben a fenti hatótényezők legalábbis részben realizálódnak;
- nincs alapunk azt feltételezni, hogy ezen oksági hatótényezők többé nem realizálódnak, például abban az esetben, amikor más entitások megakadályozzák ezt; és
- valamilyen bizonyíték létezik arra nézve, hogy ez az entitás, illetve ezek az egymástól függő entitások, és nem más entitások hozzák létre a kérdéses jelenségeket.³³

Ezidáig számos általános megjegyzést tettünk — a tudomány elméleti realista koncepciója alapján — az idő, a tér és a társadalmi viszonyok közti viszonyról kapcsolatban. A következő részben még pontosabban megvizsgáljuk az idő és a tér közti változó kapcsolatot.

A tér jelentősége

John Berger portréfestésről szóló esszéjében azt írja, hogy az arcképpel való megelégedettséghez hozzátartozott az ábrázolt egyén társadalmi pozíciójának felismerése és megerősítése. A 19. század végén, s különösen a 20. században ennek a fontossága azonban drámai módon csökkent. Ez részben a fényképszet terjedéséből, részben pedig a társadalmi pozíciók értékének csökkenéséből adódott. Berger szerint a csökkenésnek van egy további oka is; a portréfestészet újjászületésére akkor sem kerülne sor, ha az emberek újra bíznának társadalmi pozíciójukban, és biztosak lennének felőle. A modern novellával párhuzamot vonva hangsúlyozza, hogy ez utóbbi esetben változás történt a történet elbeszélésének módjában. Véleménye szerint ma aligha lehetséges egy egyszerű történetet időrendi sorrendben elmesélni. Ez azért van így, mert manapság már nagyon is tudatában vagyunk annak, hogy a történet fonala a későbbiekben átformálódhat. „Ahelyett, hogy a tudatában lennénk annak, hogy egy pont egy egyenes vonal végtelenül kicsi része, inkább a végtelen számú egyenesek végtelen kicsi részének, a vonalak metszéspontjában lévő csillagnak tekintjük. Ez a fajta tudat annak következménye, hogy állandóan számításba kell vennünk az események, illetve lehetőségek egyidejűségét és kibővülését.”

Minderre a magyarázat a jelenlegi kommunikációs eszközök rendkívül széles körében, a hatalom modern rendszerének lehetőségeiben, a világ oszthatatlanságában (a világfalu), valamint a gazdasági fejlődésnek az egész világra jellemző kizsákmányolás körülményei közepette fellépő egyenlőtlenségében keresendő. Ezért Berger szerint a jelenlegi világban a személyes tapasztaltok létrejöttében inkább a tér, nem pedig az idő vagy a történelem a fő dimenzió. A jövőbe látás — mondja — most inkább földrajzi, mint történelmi dimenziót foglal magába; nekünk tehát nem a saját történelmünket, hanem inkább a saját földrajzukat létrehozó emberekről kell beszélnünk.³⁴

Berger itt azt veti fel, hogy az okságilag hatékony entitások széles körénél előforduló legfontosabb jelenkori változások alapvetően inkább térbeliek, mintsem időbeliek. Bizonyos értelem-

ben azonban ez részben önkényes különbségtétel, hiszen — Earman megfogalmazása szerint — a tér nem a földhöz hasonló entitás; az idő-tér tekinthető adottnak, s a teret a sok különféle módozat egyike szerint le kell választani az idő-térről.³⁵ Ezt figyelembe véve tisztázni fogjuk az egyik fontos különbséget a térbeli „szeletek” és időbeli „szeletek” között.

Bár már hangsúlyoztuk, hogy az idő-térnek mind időbeli mind térbeli aspektusát együvé tartozó viszonyoknak kell tekintenünk, e viszonyok asszimmetrikusak. Ugyanis míg a téren belüli viszonyoknak állandó összeget kell mutatniuk, az idő dimenziójában a viszonyok nem ilyen behatároltak; annak ellenére, hogy az idő dimenziójában két dolog elfoglalhatja ugyanazt a helyet (különböző helyeken), a térben ez a két dolog már nem foglalhatja el ugyanazt a helyet.³⁶ Ebből adódóan a tér szükségképpen behatárolt, s megszervezése és ellenőrzése szükségképpen verseny és konfliktus tárgya, illetve forrása. Ez többek között azt jelenti, hogy ha egy okságilag hatékony entitás a tér ugyanazon pontján elhelyezkedő, de több tárgyat érintő változást teremt, akkor ezeket a hatásokat a térnek egynél több pontján kell előidézní.

Nem helyes azonban az idő vagy időbeli és a tér vagy térbeli közötti egyszerű különbségtétel. Az idő szükségszerűen irányt jelent, így ha egy bizonyos idő elmúlt, akkor lehetetlen visszatérni az időbeli kezdőpontra. Lucas érvelése szerint: „Az irány nélküli idő egyáltalán nem idő... Az idő azonos iránya ... alapvető feltétele a szubjektumok közötti tapasztalatoknak”.³⁷ Ezért bármilyen meghatározott térbeli mozgás időt igényel, s így a tárgy nem térhet vissza időbeli kezdőpontjához. Bár a térbeli változás szükségszerűen időbeli változást feltételez, az időbeli változás nem jelent szükségszerűen térbeli változást. Ezért az „időbeli” és a „térbeli-időbeli”, nem pedig egyszerűen csak az időbeli és a térbeli között kell különbséget tennünk.

Ráadásul az utóbbi fajta változás véghezviteléhez erőteljesebb hatótényezőkre van szükség, mert az ilyenfajta változásoknak a tér több pontján kell érvényesülniük. Az azonos, vagy közeli térbeli pontokon végbemenő változások létrehozásához kisebb erőkre van szükség, és ezért bármely társadalmi folyamatban való elsődleges megvalósításuk valószínűsége rendkívül nagy. Térbeli-időbeli változások valószínűleg akkor következhetnek be, amikor az időbeli változásoknak legalább néhány feltétele már teljesült. Ez a provizórikusnak tűnő érvelés részben alátámasztható akkor, ha a tőkefelhalmozásnak a termelés szféráján belüli folyamatait vesszük figyelembe. Ennek három formáját különböztethetjük meg:

1. abszolút értéktöbblet-termelés, amely nem foglal magába térbeli átalakulást — azaz az értéktöbblet növelése a munkanap meghosszabbítása, illetve a munkaintenzitás növelése révén történik;
2. relatív értéktöbblet-termelés, amikor a forgalom szférájában térbeli átalakulás történik — azaz az áruk mozgása lezajlik, beleértve a munkaerőt is, a termelőtőkéjé viszont nem;
3. olyan relatív értéktöbblet-termelés, amikor a térbeli átalakulás a termelés szférájában megy végbe — azaz új technológiák, szélesedő munkamegosztás, új gépek alkalmazása stb., a termelőtőke térbeli áthelyeződését, és a tőke rendkívül sokrétű és térbelileg elkülönült körforgását eredményezik.

Történetileg az elmozdulás iránya az egyestől a kettesig és tovább a hármashoz, bár ez a változás a termelés különböző szektoraiban nem volt egyenletes és azonos mértékű. A különböző időpontokban az egyes szektorok különböző térbeli munkamegosztással jellemezhetők. Továbbá, az egyestől a kettesig és tovább a hármashoz történő elmozdulás nem automatikusan történik, hanem függ az értéktöbblet-termelés létező formáinak térbeli-időbeli korlátaiktól, valamint a

sajátos társadalmi küzdelmekről és az állami beavatkozás e szférán belüli és e szférára ható formáitól is. Kissé általánosan fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a második világháború óta a tőkefelhalmozást egyre inkább a hármas forma jellemzi, azaz a tőkés átalakulás a forgalom helyett inkább a termelés szféráját érintő térbeli-időbeli átstrukturálódásra épül. Helytelen azonban úgy érvelni, hogy a tőke egyszerűen a tőkés átstrukturálódás legmegfelelőbb formáit fogja keresni, azaz a *tőke* az egyestől a hármas irányába mozdul el. Ebben a vonatkozásban Müller és Neusäss szolgál érdekes adalékokkal az angol gyáripari törvények változásáról.³⁸ Ezek fontos szerepet játszottak a munkanap meghosszabbításán alapuló abszolút értéktöbblet-növekedés megakadályozásában. Bár ezeket a törvényeket a munkásosztály ellenállásának hatására vezették be, bizonyos ipari szektorokban szerepet játszottak az értéktöbblet-termelés meghatározó formájának az egyestől a kettesre történő átmenetében. Ehhez hasonlóan a kettes forma átalakulását a hármassá részben szintén a szociáldemokrata pártok keretén belül szerveződő küzdelmek váltották ki. Nagy-Britanniában két különösen fontos dolgot kell figyelembe venni — az államosítást és a tőkecentralizáció ösztönzését az Ipari Átszervezési Testületen keresztül az 1960-as évek végén. Mindkettő a kettesről a hármasra történő váltást segítette elő.

A *térbeli-időbeli* átalakulások ezen megnövekedett fontosságának egy másik kifejezési módja a tőke bizonyos formáinak jelenlegi hipermobilitása³⁹, valamint ezen folyamat, illetve a civil társadalom jelenlegi gyakorlata közötti ellentmondások. Az utóbbi feltételezi egyéni szubjektumok létezését.⁴⁰ Az egyének különböző társadalmi tapasztalataik, továbbá különböző társaságokban elfoglalt helyzetükön keresztül jutnak el az önálló cselekvésig, illetve oda, hogy autonóm, teljes és független állampolgároknak tekintsek magukat. A témának azonban van két további, alapvetően fontos interpellációja. Nevezetesen a térbeli-időbeli elhelyezkedés és a nem. Az előző hatása abban jelentkezik, hogy olyan egyének formálódnak, akik mint szubjektumok tudatában vannak jelenlétük, tartózkodásuk sajátos térbeli meghatározottságának (utca, város vagy vidék, régió, ország) egy meghatározott időszakban (egy olyan adott generációba beleszületve, amelyet a többiekhez viszonyított helye határoz meg). Mint Webber írja: „A fizikai tér az egyén énjének meghosszabbításává válik. A szomszédsági alapú főrendi csoportok, a szomszédsági alapú család, és a közvetlen *fizikai* tér úgy válik belsővé, hogy az egyénnek önmagáról alkotott belső érzékelése szétválaszthatatlan aspektusokban belsővé válik. ... Az egyén koncepciója önmagáról és a társadalomban elfoglalt helyéről így finoman összeolvad a korlátozott társadalmi interakciók térbelileg korlátozott területéről alkotott koncepciójával.”⁴¹

Az ilyen szubjektumok térbeli megoszlása (különösen háztartásokra) és térbeli korlátozottsága szükségszerű. A háztartások nem foglalhatják el ugyanazt a pontot a térben, és a háztartások tagjainak mozgását korlátozzák a földhasználat adottságai, a tulajdon és a közlekedés, az elérhetőség.

A tőke és a civil társadalom között ez az ellentét különösen erős, mivel az utóbbi szférában megy végbe a munkaerő termelése és újratermelése. Ki kell emelnünk, hogy Marx kapitalista termelésről adott elemzése hiányos, mivel nem foglalkozik a munkaerőt *létrehozó* folyamatokkal.⁴² A Tőke abban az esetben foglalkozik a tőke termelésének elemzésével, amikor a munkaerő e folyamat pusztá előfeltételeként jelenik meg. Marx sohasem fejezte be azt a kötetet, amely a munkaerő *termelésével* foglalkozik. Ez a folyamat nem csupán a tőkés termelés folyamatában

létrehozott áruk fogyasztását jelenti, hanem a fogyasztási cikkeknek felfrissült és energikus munkaerővé történő átalakításába fektetett emberi munkaerőt is. A munkaerőnek ez az újratermelése szükségszerűen térbelileg elhelyezett és korlátozott, és a „helyhez” való kötődésnek különös jelentősége van. Ezeknek fő komponensei a térbeli-időbeli közelség, az egyediség és a kényszer. Ezzel szemben a tőkét egyre inkább a hipermobilitás jellemzi, valamint a világszerte szétszórott különböző körforgások olyan, elsősorban funkcionális, s csak másodsorban térbeli szerveződése, amely kihasználja a munkaerő újratermelési feltételeinek különbségeit. A hipermobil tőkének nincs szüksége térbeli közelségre, s valójában sajátos térbeli elhelyezkedésre sem. A „térbeli közömbösség” elvével jellemezhető. Ezért ellentmondás van a tőke termelése (mely nyilvánvalóan társadalmi, de valójában a magánelsajátítás alapján struktúrálódik) és a munkaerő „termelése” között (azaz az egyéni szubjektumok viszonylag szabad feltételek között társadalmi, de nem társadalmiasított munkaerőt termelnek újra). Néhány szerző azt feltételezte, hogy az állam képes a tőke és bér munka közti ezen ellentmondást oly módon feloldani, hogy az utóbbit az előzőnek megfelelő formákban hozza létre és termeli újra (létszámban, szakképzettségben stb.). Úgy vélem azonban, hogy ez nagyon kétséges.⁴³

A tőke és a munkaerő termelése közötti ellentét következményeinek egyik elemzési módja a regionális elemzés. Lipietz például azt hangsúlyozza, hogy a régió a társadalmi viszonyok különböző mozzanataihoz tartozó térbeliségek konkrét kifejezési módja.⁴⁴ Az *alávetett* régiót különösen akkor tudjuk felismerni, ha az domináns módon, vagy a domináns mód archaikus szakaszai által szervezett ágazatokra specializálódik. Egy régió akkor *alávetett külsőleg*, ha a független kistermelők, vagy a helyi kis- és középtőke egyenlőtlen cserét folytat a domináns régió tőkéjével. Ez az egyenlőtlen csere akadályozza az autonóm regionális fejlődést és csökkenti a munkaerő újratermelési költségeit. Valójában ez készíti elő az integrációs *dominancia* alapjait, mivel a külső tőke megszerzi a helyi termelés feletti ellenőrzést és a történelmileg alacsony munkaerő újratermelési költségek miatt módja van a magasabb kizsákmányolási rátára. Ezekkel az *alávetett* régiókkal szemben áll az önálló akkumulációra képes egy vagy több központi régió. Ezekben a létrehozott termelői és fogyasztói javaknak többé-kevésbé önálló regionális piaca jön létre.

Lipietz azonban egyáltalán nem igazolja „régió” fogalmának alkalmazhatóságát, s más alkalmakkal már mi is megfogalmaztuk ellenvetéseinket e fogalom jelenkori alkalmazásával szemben.⁴⁵ Ennek oka, hogy *térbeli*-időbeli átalakulásán keresztül a munkaidő-gazdálkodás drámai módon fejlődött, s ez aláássa a létező *regionális* gazdaságok összefüggését és megnöveli a *lokalitás* fontosságát. Ezt a fejtegetést Lipietz érvei nem kérdőjelezik meg, mivel amit ő mond, azt ugyanúgy lehet alkalmazni a lokalitásokkal szemben a régiókra is. Valójában sehol sem bizonyítja az összetartozó regionális gazdaságok létét, és az általa bemutatott „ágazati körök” igen tanulságos elemzése is mutatja azoknak a lokalitásoknak a sokféleségét, ahová a hipermobil tőke mozoghat.⁴⁶ Ez azonban a városi területek bizonyos elemzését igényli, mivel túlnyomórészt *ezekben* történik a munkaerő újratermelése.

Ezúttal eltekintünk a gazdaság és városforma közötti kapcsolatot magyarázó legelegánsabb megközelítés, nevezetesen a központi hely-elmélet bemutatásától,⁴⁷ mivel még ha volt is bizonyos összefüggés a szolgáltató funkciók különböző szintjei és a városméret között, az általunk elemzett térbeli változások mára aláásták az ilyen kapcsolatokat. A magán és állami szektorban egyaránt létrejövő nagy, több telephelyes vállalkozások fejlődésével egy helyi üzem (legyen az

vegyüzem, egyetem, számítógépgyártó cég) esetleg nem egy régiót szolgál, hanem az egész nemzeti vagy nemzetközi piacot. Sőt, ezzel egyidőben a kutatás és az irányítási funkciók egyre nagyobb mértékben koncentrálódnak a központi városokban, pl. Nagy-Britannián belül Londonban. Így a városhierarchia létezése helyett, legalábbis részben kapcsolódva a funkciók *hierarchiájához*, egy *duális (kettős)* gazdaság fejlődését figyelhetjük meg. Van egy nagy központi tömeg (Nagy-Britanniában London), ahol (értékben) a hivatali épületek 80–90%-a összpontosul, amelyet körülvesz egy periférikus régió — Nagy-Britannia többi része a fennmaradó 10–20%-nak nyújt otthont.⁴⁸ Broadbent összegzése szerint: „Az egyes város kevésbé tűnik fontosnak, mivel sok olyan folyamat, amely régebben a területen *belül* ment végbe, így például egy vállalatban belül a termelés különböző szakaszai, vagy a tőke körforgása az eladástól a profitok beruházásokba való visszatérítéséig, új épületek építése vagy új eszközök formájában, az ipari, pénzügyi és állami hatalom Londonban történő koncentrálódásával, a területen kívül zajlik le.”⁴⁹

A *térbeli*-időbeli változások így megváltoztatták a városi területek eloszlását. Mivel a gazdasági folyamatok (vállalatméret, több telephelyű magán és állami cégek növekedése stb.) térbelileg túlléptek az egyes városokon, az egyes területek státusza egyre inkább a *munkaerőforrás* biztosítására korlátozódik. A városon belüli kapcsolatokban nem a területen belüli magán és állami cégek közöttiek a fontosak, hanem a háztartás, a civil társadalom kapcsolatai. A többi kapcsolat — beleértve az áruk adásvételét a vállalatok között — átlépi a város határát. Így a városok egyre inkább a munkaerő (újra)termelésének alapvető helyszínévé válnak, olyan helyekké, melyeken belül a munkaerőforrások rendszeresen termelődnek és újratermelődnek. A városi terület — mint ezt Broadbent hangsúlyozza — a *termelés* rendszere, egy olyan, viszonylag zárt rendszer, mely nagyszámú, egymástól kölcsönösen függő, viszonylag elkülönült háztartást foglal magába, s a munkaerő ezeken belül termelődik újra. A város tehát nem annyira a termelő és fogyasztó vállalkozások kölcsönösen összekapcsolódó gazdasága, hanem olyan *egyének közössége*, akik termelnek és fogyasztanak, hogy termelhessenek. Ráadásul ez a termelés szükségképpen helyi jellegű, elsősorban a *helyi* piacra termel, s alá van vetve a háztartások és munkahelyek közötti sajátos kapcsolatok időbeli korlátainak. Vagyis a városokat „viszonylag független munkaerőforrásoknak” kell tekintenünk, melyek mindegyike sok, önállóan termelő háztartásból áll, s ezek a háztartások egymáshoz kapcsolódnak és versenyeznek a városi térért.⁵⁰

Így minden egyes városi helyszín szerkezetében lényeges változás figyelhető meg. Korábban ezek a lokalitások a tőke termelésében és újratermelésében vettek részt. Mivel azonban ezen városi lokalitások státusza a munkaerőforrás biztosításának szintjére redukálódott, most már nem a tőke, hanem a munkaerő termelésének folyamatába integrálódtak, s elsősorban a civil társadalom szférájába, s nem a tőkés termelés mint olyan folyamatába. Ennek négy fontos következménye van. Először: fokozza a kettőséget és megosztottságot a helyi szinten működő, és a helyi munkaerő újratermeléséhez bizonyos értelemben hozzájáruló tőke és a nemzeti/nemzetközi tőke között, mely utóbbi körforgása és kölcsönkapcsolatai meghaladják egy adott lokalitás kereteit. Másodszor: megnöveli a szövetség lehetőségét az adott lokalitáson belül lakók között, függetlenül attól, hogy azok a tőkésosztályhoz, a munkássághoz vagy a közbülső osztályhoz tartoznak. Harmadszor: helyi szinten erősíti a munkásosztályt és a közbülső osztályt

potenciális befolyását, míg regionálisan és országos szinten csökkenti befolyásukat.⁵¹ Negyedszer: kísérletet tesz az egyes lokalitások megkülönböztető jellegének fokozására, és különösen annak hangsúlyozására, hogy a „helyi civil társadalom” adott sajátos rétegződésén belül a bér-munka forrásaiként mily nagyok az érdemeik. Az ilyen viszonylag képzetlen munkaerővel rendelkező lokalitások nagy száma indította Walkert arra, hogy a tőke „lumpengeográfijáról” beszéljen.⁵² Ezek az átalakulások — helyi szinten a termelési viszonyok és a civil társadalom közötti kapcsolatban — azt eredményezik, hogy a lokalitások az előbbi szempontjából viszonylag kevésbé strukturáltak, és sokkal inkább az utóbbi határozza meg és befolyásolja őket.

A tér elemzése

Ezidáig általában beszéltünk az idő, tér és társadalom világa közötti összefüggésekről. A tartós entitások és az empirikus események közötti különbségtétel fontosságának tudomásul vételén túl viszonylag kevés utalás történt arra, hogy hogyan elemezhetők az ilyen összefüggések. Sayer nemrégiben az ipari elhelyezkedésről készített esettanulmányaiban kísérletet tett ezen kérdések némelyikének az elemzésére, s ennek során egyrészt a külső, véletlen viszonyokat, másrészt a belső, szükségszerű viszonyokat különböztette meg.⁵³ Az előbbieket azokból a viszonyokból állnak, ahol a szóbanforgó dolgok egymással nem állnak semmilyen szükségszerű összefüggésben; egymástól függetlenül, egymás közötti kapcsolat nélkül létezhetnek. Ezzel szemben az utóbbiak maguknak a dolgoknak a létezéséhez szükséges viszonyokat foglalják magukba, tehát a dolgok nem létezhetnek ezen összefüggések nélkül. Az előzőre példaként felhozható egy adott vállalat arra irányuló döntése, hogy az egyik vagy inkább a másik városból alkalmazzon munkásokat. Az utóbbira a tőke és bér-munka, vagy a földtulajdonos és a bérlő közötti viszony a példa. Sayer szerint a legtöbb kapcsolat valójában a két féle összefüggés valamilyen kombinációja. Így tehát az egyes empirikus eseményeket nem szabad úgy tekintenünk, hogy azok vagy a külső véletlen vagy a belső szükségszerű viszonyok eredményei. Például ezt írja Sayer: „Ha van egy fő, az empirikus kutatásokból levonható tanulsága a gazdaságföldrajznak, akkor az az, hogy az egyes térségeket különböző kiterjedésű tevékenységek teremtik, amelyek közül néhány belsőleg, míg mások külsőleg kapcsolódnak a térséghez: ezek a „körülmények összetettségéből adódó helyzetek”, s tartalmuk nem ismerhető meg „előre”, kizárólag a szükségszerű viszonyok elméleti bázisán.”⁵⁴

Sayer erősen kritizálja a viszonylag specifikus és lokalizált empirikus fejlődés nagy, általános fejlődéstörvényekként való általánosítását. Az ilyen elemzések nem az adott entitások elméleti tulajdonságainak megfelelő absztrakcióra épülnek, hanem számos kölcsönhatásban levő entitás egybeeső hatásainak valamiféle feltételezett általános trendjére. Sayer követi Masseyt, aki szerint „minden helyi térség társadalmi és gazdasági struktúrája az adott területnek a szélesebb nemzeti és nemzetközi térbeli munkamegosztásban játszott, egymást követő szerepeinek az összetett eredménye.”⁵⁵

Két probléma van azonban Sayer érvelésében. Az egyik, hogy csak a térbeli munkamegosztás különböző formáit tárgyalja, és nem veszi figyelembe azokat a „belső viszonyokat”, amelyek

az „államot”, „a civil társadalmat”, a társadalmi osztályokat” stb. jellemzik. Csak azt jegyzi meg, hogy a „munkaerő” termelése számos formát ölthet.⁵⁶ Másodszor; nem veszi számításba a legsúlyosabb problémát, vagyis az ezen önálló entitások közötti térbeli/időbeli viszonyokat, melyek maguk is térbelileg/időbelileg strukturáltak. Ezek a viszonyok sem nem külsők és véletlenek, sem nem belsők és szükségszerűek. Ezek korlátozók, időnként funkcionálisak és mint komplex folyamatok az érintett entitások szükségszerű oksági hatóerejének kölcsönös módosulását foglalják magukba.

A fenti két kérdés illusztrációjaként visszautalunk a tőkés termelés és civil társadalom közötti kapcsolatra.⁵⁷ Ezt a következő fogalmak alapján összegezzük: (1) léteznek a tőkés termelési viszonyok, melyeket *szükségszerűnek* vagy belsőnek kell tekinteni; (2) léteznek olyan sajátos egyének, akik *történetesen* egyik vagy másik funkció hordozói; (3) mivel ezek az egyének ilyen funkciók hordozói, *szükségszerűen* bizonyos korlátozó hatású törvényeknek vannak alávetve; (4) szintén *szükségszerű*, hogy a személyek mint ilyen törvények hordozói, szubjektumokként, tudattal és akarral rendelkezzenek; (5) a civil társadalom sajátos gyakorlata — melyen belül az ilyen szubjektumok teremthetnek — egy bizonyos mértékig *esetleges*, s részben függ a társadalmi szervezettől és a gyakorlat kiterjesztéséért vagy megőrzéséért folytatott küzdelemtől.

Fontos megjegyeznünk azt is, hogy az említett viszonylaton belül lényeges változások mehetnek végbe. Például azokban az ipari szektorokban, ahol „új nemzetközi munkamegosztás” fejlődése figyelhető meg, a tőkés termelési viszonyok lényeges megerősödésének lehetünk tanúi, s ezek egyszerre szükségszerűek és véletlenek.⁵⁸ Ez azért van így, mert a nemzetközi munkaerőpiac kialakulása nagymértékben kiszélesíti azoknak az alternatív lokalitásoknak a körét, melyeken belül létre lehet hozni és reprodukálni lehet ugyanazokat a szükségszerű kapitalista viszonyokat; így tehát esetleges dologgá válik, hogy valójában pontosan hol található ez a viszonyok.

Eddigi elemzésünk meglehetősen általános volt. Most megpróbálunk specifikusabbak lenni a következők figyelembevételével: (1) a munkaerő térbeli megosztásának azon formái esetében, melyek a kapitalista újrendeződés sajátos jellegéből vezethetők le, a térbeli elhelyezést érintő döntések alárendeltnek tűnnek az akkumulációból adódó kényszerűségekhez képest,⁵⁹ és (2) a civil társadalom struktúrázódásának különféle módjai nem tekinthetők a termelési mód egyszerű származékának — mint azt Aglietta állítja a „fogyasztási módról”.⁶⁰

A térbeli munkamegosztás

A térbeli munkamegosztásnak hat olyan formája különíthető el, mely bármely sajátos ipari szektort jellemez:

1. *Regionális specializáció* — a két világháború közötti időszakig egyes régiókban sok ipari szektort jellemzett a magasfokú specializáció (például a gyaputra épülő textilipar és textilgépgyártás Lancashire-ban; bányászat és hajógyártás észak-keleten; gyapjúipar West Yorksire-ban stb.).
2. *Regionális szétszórtság* — más szektorokat a magasfokú szétszórtság, a meghatározott régiókba való koncentrálódás alacsony foka jellemez. A „fogyasztói szolgáltatások” többsé-

gét, valamint néhány „termelői szolgáltatást” és feldolgozóipari ágazatot — mint például élelmiszer-feldolgozás, cipőipar stb. — ez jellemzett. Ez esetben a munkaerő csökkentése az „intenzifikáció” formáját ölti, vagyis a létszámcsökkentés a különböző régiókban viszonylag hasonló volt.

3. Az irányítás/kutatás és fejlesztés *funkcionális elkülönülése* a „centrumban”, szakképzett munkaerő koncentrációja a régi feldolgozóipari központokban, és képzetlen munkaerő a „periférián”.
4. Az irányítás/kutatás és fejlesztés *funkcionális elkülönülése* a centrumban és a betanított és segéd munkások összpontosulása a „periférián” (ez jellemző Nagy-Britannia elektrotechnikai és elektronikai iparára).⁶¹
5. Az irányítás/kutatás és fejlesztés, valamint a szakképzett munkaerő *funkcionális elkülönülése* a „központi gazdaságban”, s a képzetlen munkaerő a „periférikus” gazdaságban.⁶²
6. A beruházással, technikai változással és fejlődéssel jellemezhető régiók, valamint azon régiók *szétválása*, ahol a változatlan, és egyre kevésbé versenyképes termelés csökkenő munkalehetőségeket eredményez. Az előbbi új termékek termelését és a meglévők új termelési eszközeinek kifejlesztését foglalhatja magába.⁶³

Mint már megjegyeztük, egy adott területet nem szabad a térbeli munkamegosztás viszonylag egyszerű formája eredményének tekinteni. Ugyanis így, Sayer megfogalmazása szerint, „a térbeli munkamegosztás számos kölcsönhatásban levő formájának történelmi eredményét egy félrevezető fogalomba sűrítetjük, s ez valamiféle egyszerű, egységes empirikus trendet sugalmaz”.⁶⁴ Ehelyett az ilyen területek „gazdaságilag” a munkaerő ezen térbeli megosztási formáinak, valamint az azokat kísérő ipari átszerveződésnek az egymást átfedő és kölcsönösen összefüggő termékei.

A civil társadalom térbeli felépítése

A civil társadalmakat számos olyan dimenzióval jellemezhetjük, melyek mindegyike magába foglalja a térbeli strukturálódás következményeit. A következő dimenziók a fontosak:

1. Annak mértéke, ahogyan a létező *művi környezet* átalakítható. Az adott környezet a múlt szó szerinti befagyasztása, amely múlt a kapitalizmus „mindent betetőző dicsősége” és „börtöne” egyaránt.⁶⁵ Új „művi környezet” építése (mint például a 19. századi városok, új városok, szuburbanizációk stb.) lehetővé teszi a civil társadalom újraszerveződését. Az új „teremtett terek” létrehozása lehetővé teszi olyan újszerű civil társadalmak létrejöttét, melyek megszabadulnak a sajátos „lokalitásokhoz” való kapcsolódástól. Ennek nagyon jó példája a szuburbiák fejlődése az USA-ban 1890 után, mivel ezek a szuburbiák, elmozdulva a „termelés tényeitől”, a városszéli rurális életmód árkádiánus ideálját közelítették meg.⁶⁶ A burzsoázia részéről a gyengeség jele, mivel képtelen volt egy alternatív rendszert kialakítani az ipar és a munkásosztály ellenőrzésére, eltekintve a befagyasztott múlt határán létrehozott új „teremtett tértől”. Ugyanakkor azonban a szuburbiák, kis méretük, társadalmi és politikai függetlenségük és azon képességük miatt, hogy a megnövekedett társadalmi státuszt közvetíteni tudták, erőteljesen fejlődtek.⁶⁷

2. Annak mértéke, ahogyan a civil társadalom viszonyai *integrálódnak* a szélesebb kapitalista gazdaságba, mely integráció nagymértékben függ az egyes osztályokra, nemzetekre vagy más társadalmi csoportokra jellemző speciális fogyasztási módtól. Egy példát idézve; jellegzetes különbségek vannak a hazai ingatlanpiac „kapitalista” jellegének mértékében. Agnew szerint Nagy-Britanniában a „lakást” elsősorban használati értéknek, nem pedig potenciális csereértékkel rendelkező beruházásnak tekintik.⁶⁸ Ezzel szemben az Egyesült Államokban a földrajzi mobilitás magas szintje, a népi kultúrán belüli hangsúlyok és a regionális földhasználati tervek hiánya azt erősítik, hogy az otthon — a civil társadalom sejtje — olyan kapitalista áru, melyet bármely más áruhoz hasonlóan lehet megszerezni és elidegeníteni. Agnew összegzése szerint: „A jelenkori Egyesült Államokban a történelmi körülmények a népességet szoros kapcsolatban tartják a klasszikus kapitalizmus rendszerével. Más társadalmakban — melyeket gyakran konvencionálisan „kapitalistának” nevezünk — kevesebb összefüggés van a kapitalista modell és azon realitás között, ahogyan az emberek mindennapi életüket megélik.”⁶⁹
3. A civil társadalmon belüli általánosabb társadalmi viszonyok milyen mértékben épülnek a „helyi közösségre” az áruviszonyok és az állam helyett. Ahol ez jellemző, ott sokrétű társadalmi viszonyokat jelent (a szomszédok egyúttal munkatársak és együtt töltik szabadidejüket stb.), ahol „mindenki ismer mindenkit” és ahol ezek a keretek helyileg strukturált, elhatárolt rendszerbe szerveződnek.⁷⁰ A helyi civil társadalom ilyen közösségi szerkezete létrehozza a *közösséget*; így a szomszédsági környezetnek érzelmi töltést adnak az ott élő emberek, és az adott helyi társadalmon belüli bizalom, barátság és kölcsönös segítőkészség egymást erősítő hálójá, még akkor is, ha ez „az elnyomottak kölcsönössége”.⁷¹ Az ilyen, helyhez kötődő közösségekben a hosszabb távú kölcsönösség és közösség szempontjai a piaci ügyleteket elkerülhetetlenül befolyásolják. A kölcsönhatások meghatározott fizikai környezetben történnek, és az egyén élettere szükségszerűen személyes, elkülönült és nem tehető közvetlenül áruvá. Az ilyen, közösségi bázisú civil társadalom, melyet ideáltipikus formában írtunk le, a kölcsönösségen és viszonyosságon, a hatalom és státusz (például a patriarchia) helyileg meghatározott kritériumain és nem a maximalizáló gazdasági viselkedésen alapul. Mindez a tőkés gazdaság áruviszonyaitól és „a fogyasztás tőkés termelési módjától” való nagymértékű elszigetelődést biztosítja.⁷²
4. A sajátos közösségek, a munkahelyek és rokonsági kapcsolatok meghatározott jellemzőire épülő osztályok tapasztalataiban mutatkozó *heterogenitás* mértéke. Cox szerint azonban az oktatás tömegessé válása és a tömegtájékoztató alázat az effajta osztályheterogenitást. Seabrook hangsúlyozza az osztályok közötti homogenizáció erősödését. „Sok fiatal tudatát nem a munka, nem a helyszín, nem a rokonság formálja, hanem az üzletek, imidzsek és népszerűségahajza homogén kultúrája. Szabadon választott egyformaság?”⁷³
5. A különböző osztályok és más társadalmi erők *térbeli koncentrálódásának mértéke*. Olaszországban például, mint Paci megfogalmazta, a munkásosztály koncentrációja északon magasabb, mint Európa bármely más régiójában, s ez némi magyarázatot ad arra, hogy Nyugaton miért az olasz a legerősebb kommunista párt.⁷⁴ Ugyanakkor elsősorban Nagy-Britanniára jellemző fejlemény az elmúlt évtizedben a foglalkoztatásbeli és népességi el-

mozdulás a korábbi erősen iparosodott városi konurbációkból.⁷⁵ A népességmozgást a magánközlekedés széleskörű terjedése, és a városoknak mint munkaerőforrásoknak, különösen mint lokalizált civil társadalmaknak a fejlődése tette lehetővé. Ennek következtében az egyes háztartások, legalábbis a munkásosztály „központi része”, szabadon megválaszthatja munkaereje újratermelésének helyét. A civil társadalmakra jellemző fontos dimenzió még a „természethez” való visszatérés, ami a rurális térségek urbanizációjában is tükröződik.⁷⁶

6. A helyi vagy nemzeti civil társadalmak *vertikális* szerveződésének mértéke. A vertikális szerveződés alatt azt értjük, amikor a különböző társadalmi csoportosulások és az informális térségek meghatározott társadalmi osztályhoz kötődnek, és viszonylag kevés független szervezet létezik.⁷⁷ Ezzel ellentétben a civil társadalom horizontális szerveződésűnek mondható, amikor nagyszámú nem osztállyspecifikus társadalmi csoportosulás és társadalmi tevékenység létezik, s ezek a szervezetek és érdekképviseltek viszonylag autonóm formáit teremtik meg.
7. A helyi társadalmakra milyen mértékben jellemzőek az élet és a kultúra *tradicionális*, a generációk során újratermelődő megkövesedett formái. Ezt nyilvánvalóan egy sor dolog fogja aláásni, ideértve a gazdasági átrendeződés bizonyos, korábban már említett formáit és a civil társadalom gyors el- és bevándorlás révén bekövetkező átalakulását.⁷⁸

Felvetődik két további fontos szempont, melyet eddig mellőztünk: (1) más társadalmi entitások, különösen az állam térbeli átrendeződése;⁷⁹ (2) annak az elemzése, hogy az ilyen változó hatóerővel bíró különböző entitások közötti komplex tér- és időbeli kölcsönös függőség valójában az empirikus események sajátos kereteit teremti meg...⁸⁰ Ezek közül csak egy kérdéssel kívánunk foglalkozni; nevezetesen azokkal a feltételekkel, amelyek között a társadalmi osztályok vagy más társadalmi csoportosulások „kollektív szervezeteket” hozhatnak létre. Nyilvánvaló, hogy az ilyen szervezetek formálódása rendkívül fontos ezen osztályok és csoportok hatóerejének realizálása szempontjából. De ez olyan kérdés is, amely közvetlenül kapcsolódik a tőkés termelési viszonyok és civil társadalom közötti sokrétű viszonyhoz.

Az utóbbi megállapítás a fenti kérdéseknek Olson immáron klasszikusnak számító elemzéseiből következik.⁸¹ Olson fenntartja azt a véleményét, hogy a Marx által várt osztálykonfliktusok hiánya ellenére nem helyes azt állítani, hogy Marx túlbecsülte a munkások racionális döntéseinek a súlyát. Éppen ellenkezőleg, pontosan az magyarázza az osztályfrakciók és szervezeteik viszonylagos észrevehetetlenségét, hogy a munkások saját érdekeik racionális mérlegelésével döntenek. Ez abból adódik, hogy a „szocializmus” (a jóléti államról van szó! *a — fordító*) vívmányai mindenki számára elérhetők, s ennek előnyei minden munkás számára egyre nagyobbak, függetlenül attól, hogy részt vesznek-e azokban az osztályküzdelmekben, melyek létrehozták e vívmányokat. Az osztályok ténykedése így a kollektív cselekvés általános logikájának sajátos megnyilvánulási formája. Az ilyen akciókat nagyon nehéz létrehozni s főleg fenntartani, mivel a belőlük nyerhető előnyök, jellegük szerint, inkább társadalmiak, mint egyéniek. Hogyan kapcsolódnak az osztályok kollektív cselekvésének ezen korlátai a már korábban tárgyalt kérdésekhez?

Úgy tűnik, Marx hitt abban, hogy a kapitalista termelés által teremtett egyéni önzés és számítás alapvető emberi jellemzők, és a tőkés termelés egyre szélesebb körűvé válásával a józan önérték és a haszonelvű számítás is egyre általánosabbá válik. Arról azonban, hogy ezáltal

az osztályoknak a tőkés termelési viszonyok megdöntésére való szervezése is egyre nehezebbé válik, Marx rendszerint elfeledkezett. Ugyanakkor magának Marxnak és Olsonnak az elemzései is a tőkés termelési viszonyokra, mint lényeges entitásra koncentrálnak. Vizsgálni kell azonban a civil társadalom strukturáját és a kettő közötti kapcsolatokat is. Maga Marx viszonylag kevés figyelmet fordított ezekre a kérdésekre, azt hangsúlyozva, hogy a munkások hosszabb távú érdeke, hogy egy osztálybázist szervezzenek a tőkés termelési viszonyok megdöntésére, s ez az, amit végül is tenni fognak. Tudjuk azonban, hogy ez egyszerűen nem igaz. A következő lényeges probléma annak vizsgálata, hogy az adott civil társadalom létrehozta-e már, vagy vannak-e potenciális alapjai olyan kollektív akció létrehozására, amely bizonyos értelemben háttérbe szorítja a tőkés gazdaság által teremtett önértéket. Az ilyen kollektív bázis különösen fontos, mivel — mint Offe és Wiesenhal megfogalmazta — a munkásszervezetek tartós fennmaradásának egyetlen módja valamifajta „kollektív identitás”, mert ezáltal a tagság költségeit kevésbé mérlegelik és a közvetlen siker hiányának kisebb jelentőséget tulajdonítanak.⁸² Az effajta identitás létrehozása és fenntartása a civil társadalom sajátos időbeli és térbeli felépítésétől, elrendeződésétől függ. Ezen elrendeződések fontosak a kollektív szervezettől nyerhető bizonyos nem közös előnyök megszervezésében, mert általuk azok esetleg bizonytalanul fenntarthatók.

A következőkben egy kicsit formális jelleggel vázolunk néhány olyan feltételt, amelyek között az *osztály*, szemben a másfajta alapon való szerveződéssel, kollektív akció alapja lehet.⁸³ Eszerint az egyes személyek annál inkább osztálykaraktert vesznek fel,

1. minél inkább lehetséges egyes személyek csoportjának térbelileg elkülönült tapasztalatait az egész osztály tapasztalataiként értelmezni. Ez az egyes „helyi civil társadalmaktól” függ, mely osztályokra bomlik és amelyet sokkal inkább osztályok szerint rétegzettnek érzékelnek, mint bármely más jelentős társadalmi entitást;
2. minél magasabb a részvételi arány és a szervezett akciók száma a térbelileg specifikus, de egymást átfedő közösségekben.⁸⁴ Így a potenciálisan közösségi személyek a sűrű és sokrétű viszonyok között olyan szemtől-szembeni kontaktusba kerülnek, ahol a többiek részvételének nagy a valószínűsége;⁸⁵
3. a civil társadalmon belül a többi közösség inkább az osztályhoz kapcsolódó formák szerint szerveződik, semmint hogy konfliktusban állna vele, s ez helyileg illetve nemzeti szinten a népi demokratikus politikai szervezetektől függ;⁸⁶
4. minél inkább elérhetetlennek tekintik a nem osztályjellegű akciók révén szerezhető előnyöket (így például magasabb bérek, alacsonyabb árak, jobb munkafeltételek stb.). Ez a helyzet legnagyobb valószínűséggel ott jön létre, ahol a társadalmi egyenlőtlenségek antagonisztikus jellegű *nemzeti osztályok* szerint keletkeznek — s ezt így is hiszik;
5. a térbelileg különböző helyeken létező egyes személyek minél nagyobb számban jutnak arra a következtetésre, hogy az osztályjellegű akciók sikeresek lehetnek.

Következtetések

Néhány javaslatot tettünk arra vonatkozóan, elméletileg hogyan kell megragadni a társadalmi viszonyokat, annak tudatában, hogy ezek a viszonyok mind időbelileg mind térbelileg sokféle módon rendeződnek el. Hangsúlyoztuk, hogy a társadalom világa tér-idő entitásokat foglal magába, s ezek oksági hatóerejének realizálódása vagy megghiúsulása ezen entitások kölcsönhatásainak térbeli és időbeli formáitól függ. Főleg azt emeltük ki, hogy a „tőkés termelési viszonyokat” és a „civil társadalmat” milyen térszerkezet jellemzi. Más társadalmi entitások, s főleg az állam térbeli jellegzetességeinek elemzésétől eltekintettünk. A kollektív akciók feltételeinek szemszögéből a különböző entitások közötti térbeli és időbeli kölcsönhatások jelentőségét is csak felszínesen érintettük. Mégis úgy véljük, ahogy az itt vizsgált kérdések fontos előrelépést jelentenek az episztemológiai tanulmányok tipikus antropocentrizmusa és a még fel nem tárt „itt és most” szemszögéből.

Fordította: Timár Lajos

A fordítást lektorálta: Mészáros Júlia

Jegyzetek

A szerző ezúton köszöni meg a cikk korábbi változatára vonatkozó hasznos megjegyzéseket Derek Gregory-nak, Mike Savage-nak, Don Shapiro-nak és Warde-nak.

¹ A brit szociológián belül Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Vol. 1, Power, Property and the State (London, Berkeley) és Urry, J. (1981) Localities, Regions and Social Class, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 5. 455–474. o. Továbbá a British Sociological Association konferenciáján a „Centrum és periféria” témakörben elhangzottak és Saunders P. Space, the City and Urban Sociology, illetve Sayer, A. The Difference that Space Makes című tanulmánya. Mindkettő Gregory, D. és Urry, J. szerkesztésében megjelent *Social Relations and Spatial Structures* című kötetben (Macmillan, London 1985).

² Whitehead, A. N. (1930) *The Concept of Nature*, Cambridge.

³ Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, London and Berkeley. A problémát röviden tárgyalja Goffman, E. (1959) *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York.

⁴ Layder, D. (1981) *Structure, Interaction and Social Theory*.

⁵ Cronin, J. — Schueer, J. (szerk.) (1982) *Social Conflict and the Political Order in Modern Britain*, és Calhoun, C. (1982) *The Question of Class Struggle: Social Foundations of Popular Radicalism during the Industrial Revolution*, Oxford.

⁶ A nem kapitalista (kapitalista társadalmakról) Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Vol. 1. Power, Property and the State, London and Berkeley, főleg a 4. és 5. fejezet, továbbá Gross, D. (1982) Time-Space Relations in Giddens' a Social Theory, *Theory, Culture and Society*, Vol. 2. 83–88. o., Harvey, D. The Geopolitics of Capitalism, In: Gregory, D. — Urry, J. (szerk.) (1985) *Social Relations and Spatial Structure*, Macmillan London, 128–164. o. A térbeli újrendeződés vizsgálata csak Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique of Historical Materialism* című művében található meg (198–202. o.) Azt a tényt, hogy Giddens inkább az időre, mint a térre koncentrált, jól jelzi, hogy a legfontosabb szerző, akit a The Time-Space Constitution of Social System című fejezetben elemez — Heidegger. Az ő *Being and Time* című műve (1962) a transzcendentális fenomenológiai leírását nyújtja. Az emberi létezés értelme nála az emberi időbeliségére, s főleg jövőorientáltságára épül.

⁷ Braudel, F. (1980) *On History*.

⁸ Idézi Körner, S. (1955) *Kant*, Harmondsworth.

⁹ Leibnitz, G. V. (1898) *The Monology and other Philosophical Writings*, Oxford, és Heinkfuss, I. (1975) *The Existence of Space and Time*, Oxford.

- ¹⁰ Az abszolutista álláspont nagyon világos védelmét nyújtja Neholich, G. (1976) *The Shape of Space*, című műve. Kantról lásd Gasnett (1939) *The Kantian Philosophy of Space*, Port Washington és Kösner korábban idézett könyve.
- ¹¹ Smart, J. J. C. (1963) *Philosophy and Scientific Realism*.
- ¹² Foucault, M. (1970) *The Order of Things*.
- ¹³ Ezt legvilágosabban Coward, R. és Ellis, J. (1977) *Language and Materialism* című könyve tárgyalja.
- ¹⁴ Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique ...* és Gross, D. (1982) Time-Space Relations in Giddens's Social Theory, Culture and Society, Vol. 2. 83—88. o.
- ¹⁵ Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique ...* 38. o.
- ¹⁶ A „térbeli elkülönülés” tézisének a tudomány pozitívista koncepciója szempontjából tárgyalja Sach (1974) *The Spatial Separatist Theme in Geography, Economic Geography*, Vol. 50. 1—19. o., továbbá Williams, S. (1981) Realism, Marxism and Human Geography, *Antipode*, 13/2. 31—38. o.
- ¹⁷ Jacques, E. (1982) *The Form of Time*, 33. o. Itt történetesen nem tárgyaljuk sem magát az idő és a tér közötti viszonyt, sem a mérésüket. Mivel például Hinkfuss bemutatta, hogy lehet hinni az abszolút távolságokban anélkül, hogy az abszolutista szemlélet elkötelezett hívévé válnánk. A két dolog közötti kapcsolat nem szükségszerűen erős. Hinkfuss (1975) *The Existence of Space and Time*, Oxford.
- ¹⁸ A redukcionizmusról lásd Hinkfuss (1975).
- ¹⁹ Lásd Harvé, R. és Medden, E. H. (1975) *Casual Powers*, Oxford, Bhaskar, K. (1979) *The Possibility of Naturalism: a Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*, Brighton, illetve Harvé, R. (1970) *The Principle of Scientific Thinking*. Lásd továbbá Braudel, F. (1980) kifogásait az eseményontológiáról, *On History*.
- ²⁰ Ennek a gondolatnak a továbbfejlesztését lásd Kant, R. — Urry, J. (1982) *Social Theory as Science* (második kiadás) utóiratát és Urry, J. (1983) Realism and the Analysis of Space, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 7. 122—127. o.
- ²¹ Marx, K. (1973) *Grundrisse ...* Harmondsworth, 101. o. Néhányat ezek közül a módszertani kérdések közül tárgyal Sayer, A. (1979) Epistemology and Conceptions of People and Nature in Geography, *Geoforum*, Vol. 10. 19—44. o.
- ²² Pred, A. (1977) The Choreography of Existence: Comments on Hägerstrand's Time-geography and its Usefulness, *Economic Geography*, Vol. 53. 208. o.
- ²³ Pred, A. (1981) Social Reproduction and the Time-geography of Everyday Life, *Geographica Annales B*, Vol. 63. 10. o.
- ²⁴ Továbbá Urry, J. (1982) Some Themes in the Analysis of the Anatomy of Contemporary Capitalist Societies, *Acta Sociologica*, Vol. 25. 405—418. o.
- ²⁵ Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique ...* hetedik fejezet.
- ²⁶ Az érvelés részletesebb kifejezése Urry, J. (1981) Localities, Regions and Social Class, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 5. 455—474. o.
- ²⁷ Althusser, L. — Balibar, E. (1970) *Reading Capital*, 188—189. o.
- ²⁸ U. o. 99. o.
- ²⁹ Smart, J. J. C. (1963) *Philosophy and Scientific Realism*, hetedik fejezet.
- ³⁰ Durkheim, E. (1964) *The Division of Labour in Society*, London and New York.
- ³¹ Bhaskar (1975) *A Realist Theory of Sciences*, Leeds, 119. o.
- ³² Sayer, A. (1979) Theory and Empirical Research in Urban and Regional Political Economy: A Sympathic Critique, *Urban and Regional Studies Working papers*. No. 14. 115—117. o.
- ³³ Bhaskar (1975) *A Realist Theory of Science*, Leeds, 182. o., továbbá Keat-Urry (1982) *Social Theory as Science* utóirata.
- ³⁴ Berger, J. (1971) *The Look of Things*, New York. Néhányat ezek közül a kérdések közül Mokral, J. (1975) tárgyalta európai ingázó munkásokról írt *The seventh man* munkájában. Lásd még Soja, E. — Hadjimichalis (1979) Between Geographical Materialism and Spatial Fetishism: Some Observations on the Development of Marxist Spatial Analysis, *Antipode*, Vol. 11/2. 3—11. o.
- ³⁵ Earmen, J. (1980) Who's Afraid of Absolute Space? *Australian Journal of Philosophy*.
- ³⁶ Harvé, R. (1970) *The Principles of Scientific Thinking*, 241. o. és Hinkfuss, I. (1975) *The Existence of Space and Time*, Oxford, 68—69. o.
- ³⁷ Lucas, J. R. (1973) *A Treatise on Time and Space*, 40., 42. o. és Jacques, E. (1982) *The Form of Time*, London, 28. o.
- ³⁸ Müller, W. — Nausüss, C. (1970) The Illusion of State Socialism and the Contradictions Between Wage-labourer and Capital, *Telos*. Vol. 25., 29. 90. o., és Urry, J. (1981) *De-industrialisation, Households, and Forms of Social Conflict*, Lancaster Regionalism Group, Working Paper, No. 3. hatodik fejezet.
- ³⁹ Corney, J., Hudson, R. and Lewis, J. (szerk.) (1980) *Region in Crises*, 29. skk.
- ⁴⁰ Urry, J. (1981) *De-industrialisation, Households and Forms of Social Conflict*, Lancaster Regionalism Group, Working Paper, No. 3. 72. skk.

- ⁴¹ Webber, M. M. (1964) Culture, Territoriality and the Elastic Mile, *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, Vol. 13. 64. o. és Cox, K. (1981) Capitalism and Conflicts around the Communal Living Space. In: Dear, M. — Scott, A. J. (szerk.) *Urbanisation and Urban Planning in Capitalist Society*, Joyce, P. (1980) *Work, Society and Policies: The Culture of Factory in Victorian England*, Brighton, 94. o., aki „a belenyugvás közösségi vonásairól és a területi, a helyi, a közvetlen kétségtelen jelentőségéről” beszél. Felveti, hogy a gyárváros szociológiája és az alkalmazó paternalizmusa „erőteljesen lefékezte az elszemélytelenedést, a kalkulációt és az osztályszegregációt. A 19. század végén az ipari társadalom fejlődése inkább erősítette a lokalitást és területiséget, mintsem gyengítette”.
- ⁴² Lebowitz, M. (1980) *Capital as Finite*, Marx Conference, University of Victoria, Canada, és Urry, J. (1982) Some Themes in the Analysis of the Anatomy of Contemporary Capitalist Societies, *Acta Sociologica*, Vol. 25. 405—418. o.
- ⁴³ Aumoeudy, A. T. — Lautier, B. — Tortajada, R. (1978) Labour Power and the State, *Capital and Class*, Vol. 6. 52—66., és Urry, J. (1982) *Some Themes ...* című fentebb idézett művének nyolcadik fejezete.
- ⁴⁴ Lipietz, A. (1980) The Structuration of Space, the Problem of Land and Spatial Policy, In: Carney, J. — Hudson, R. — Lewis, J. (szerk.) (1980) *Regions in Crisis*.
- ⁴⁵ Urry, J. (1981) *De-industrialization, Households ...*, 466. o. skk, továbbá Massey, D. (1978) Regionalism: Some Current Issues, *Capital and Class*, Vol. 6. 106—125. o.
- ⁴⁶ Lipietz, A. (1980) *The Structuration of Space ...* 67—71. o.
- Jó bevezetést nyújt Carter, H. (1981) *The Study of Urban Geography*, London.
- ⁴⁸ Broadben, T. A. (1977) *Planning and Profit in the Urban Economy*, London, 108. o.
- ⁴⁹ Broadben fentebb idézett könyve 110. o., Walker, R. (1978) Thus sources of Uneven Development ..., *Review of Radical Political Economies*, Vol. 10. 90. o. kijelenti, hogy az USA-ban nincsenek egyértelműen „autonóm” városok vagy régiók — így minden város ilyen módon funkcionál.
- ⁵⁰ Broadben, T. A. (1977) *Planning and Profit ...* 115. o.
- ⁵¹ Lásd Cawson, A. — Saunders, P. (1983) Corporatism, Competitive Policies and Class Struggle. In: King, R.: *Capital and Class* részben hasonló érvelést alkalmaz.
- ⁵² Walker, R. (1978) Two Sources of Uneven Development ..., *Review of Radical Policies*, Vol. 10. 32. o., továbbá Urry, J. (1981) Localities, Regions and Social Class, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 5. 455—477. o. rövid fejtegetése, továbbá hosszabb fejtegetés és indoklás található Cooke, P. (1983) Labour Market Discontinuity and Spatial Development, *Progress in Human Geography*, Vol. 7. 543—565. o.
- ⁵³ Sayer, A. (1982) Explanation in Economic Geography: Abstraction versus Generalization, *Progress in Human Geography*, Vol. 6. 68—88. o. Általánosabb képet nyújt a realizmusról és a térről Williams, S. (1981) Realism, Marxism and Human Geography, *Antipode* 13/2 31—38. o.
- ⁵⁴ Sayer, A. (1982) *Explanation in Economic Geography ...* 79. o.
- ⁵⁵ Massey, D. (1978) Regionalism: Some Current Issues, *Capital and Class*, Vol. 6. 116. o. és Sayer, A. (1982) Explanation in Economic Geography, *Progress in Human Geography*, Vol. 6. 80. o.
- ⁵⁶ Lásd Sayer előbb idézett cikkét, 80. o.
- ⁵⁷ Ezt tárgyalja Urry, J. (1981) *The Anatomy of Capitalist Societies: The Economy, Civil Society and State*, London, és Urry, J. (1982) Some Themes ... *Acta Sociologica*, Vol. 25. 405—418. o.
- ⁵⁸ Fröbel, F. — Heinrich, J. — Kreye, O. (1980) *The New International Division of Labour*, Cambridge.
- ⁵⁹ Massey, D. (1978) Regionalism: Some Current Issues, *Capital and Class*, Vol. 106—125. o., és Massey, D. (1981) The UK Electrical Engineering and Electronics Industries: The Implications of the Crisis for the Restructuring of Capital and Locational Change, In: Dear, M. — Scott, A. J. (szerk.) *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London.
- ⁶⁰ Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation*, London, 3. fejezet.
- ⁶¹ Massey, D. (1981) *The UK Electrical Engineering ...*
- ⁶² Az új nemzetközi munkamegosztásról — különösen a német textil- és ruhaiparban — lásd Fröbel — Heinrich — Kreye (1980) fentebb idézett könyvét. Metsző kritikát nyújt erről Jacobson, D. — Wickham, A. — Wickham, J. (1979) Review of the New International Division of Labour, *Capital and Class*, Vol. 7. 125—130. o.
- ⁶³ Az új termékek — mint pl. az új olcsó szőnyegek és műanyag padlók — fejlesztésének hatásáról a fennálló linóleumiparra Angliában lásd Murgatroyd, L. — Urry, J. (1983) The Restructuring of a Local Economy. The Case of Lancaster. In: Anderson — Duncan — Hudson (szerk.) (1983).
- ⁶⁴ Sayer, A. (1982) Explanation in Economic Geography ... *Progress in Human Geography*, Vol. 6. 80. o.
- ⁶⁵ Harvey, D. (1975) The Geography of Capitalist Accumulation. A Reconstruction of the Marxism Theory, *Antipode*, Vol. 7/2. 13. o., és Walker, R. (1981) A Theory of Suburbanization: Capitalism and the Contruction of Urban

- Space in the United States. In: Dear, M. — Scott, A. J. (szerk.) *Urbanisation and Urban Planning in Capitalist Society*, London. 405—406. o. Általánosabban tárgyalja a témát Harvey, D. (1973) *Social Justice and the City*. Szerinte, ha termelőtőkében túl-akkumuláció alakul ki, akkor a tőke az ingatlanszféra felé áramlik.
- ⁶⁶ Walker, R. (1981) *A Theory of Suburbanization* ... főleg 396. o. skk.
- ⁶⁷ Ashton, P. (1978) The Political Economy of Suburban Development, In: Fabb, W. K. — Sayers, L. (szerk.) *Marxism and the Metropolis. New Perspectives in Urban Political Economy*, New York, 75—79. o.
- ⁶⁸ Agnew, J. A. (1981) Homeownership and Capitalist Social Order, In: Dear, M. — Scott, A. J. (szerk.) *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London, 472—475. o. Általánosabb megközelítést ad Blackburn — Green — Liff (1982) *Science and Technology in Restructuring. Capital and Class and the Labour Market*, Cambridge.
- ⁶⁹ Agnew, J. A. (1981) *Homeownership and the Capitalist Social Order* ... 475. o.
- ⁷⁰ Bell, C. — Newby, H. (1976) Community, Communication, Class and Community Action: the Social Sources of the New Urban Politics, In: Herbert — Johnston (szerk.) *Social Areas in Cities*, Vol. 2. Spatial perspectives on problems and policies, London, és Cox, K. (1981) *Capitalism and Conflict around the Communal Living Space*, In: Dear, M. — Scott, A. J. (szerk.) *Urbanization and Urban Planning* ... 435. o. skk.
- ⁷¹ Williams, R. (1973) *The Country and the City*, London, 104. o.
- ⁷² Seabrook, J. (1978) *What Went Wrong?*, London, 80—95. oldalakon érdekesen mutatja be a munkásosztályi „közösség” összeomlását az áruviszonyok hatására. A 19. századra vonatkozóan Joyce, P. (1980) *Work, Society and Policies. The Culture of the Factory in Later Victorian England*, Brighton.
- ⁷³ Seabrook (1978) előbb idézett könyve 174—175. o.
- ⁷⁴ Paci, M. (1981) Class Structure in Italian Society. In: Pinto, D. (szerk.) *Contemporary Italian Sociology*, Cambridge.
- ⁷⁵ A foglalkoztatásról Fothergill, S. — Gudkin, G. (1982) *Unequal Growth: Urban and Regional Employment Change in the U. K.*, London, a népességről pedig OPCS Monitor (1982).
- ⁷⁶ Newby, H. (1979) *Green and Pleasant Land? Social Change in Rural England*, London, hatodik fejezet.
- ⁷⁷ Abercrombie, N. — Urry, J. (1983) *Capital, Labour and the Middle Classes*, London, nyolcadik fejezet.
- ⁷⁸ A létező észak-italiai munkaerő átrendeződését az 1960-as években — a „szükségtelenül magas” bevándorlás révén — elemzi Paci, M. (1981) *Class structure* ... című műve.
- ⁷⁹ Hasznos értékelést ad Duncan, S. — Goodwin, M. (1982) The Local State and Restructuring Social Relations, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 6. 157—186. o.
- ⁸⁰ Megfelelő példákat találhatunk Anderson, J., Duncan, S. and Hudson, R. (szerk.) (1983) *Redundant Space in Cities and Regions?* London, című kötet esszéi között.
- ⁸¹ Olson (1980) *Birds in Egg (Eggs in Bird)*, London, 105—110. o.
- ⁸² Offe, C. — Wiesensthal, H. (1979) Two Logics of Collective Action ... In: Zeitlin (szerk.) *Political Power and Social Theory*, Greenwich.
- ⁸³ Calhoun, C. (1982) *The Question of Class Struggle: Social Foundations of Popular Radicalism during the Industrial Revolution*, Oxford. Elster szerint a kollektív akciók sikere annál valószínűbb,
1. minél inkább érzik a szereplők, hogy a társadalmat, amelyben élnek, valamilyen ellentmondás jellemzi;
2. minél kisebb a „kommunikációs távolság” (a földrajzi távolság és a szállítási technológia) a tagok között;
3. minél stabilabb a tagság;
4. minél nagyobb mértékű az ellentmondások irreverzibilitása.
- ⁸⁴ Elster, J. (1978) *Logic and Society*, Chicester, 134—150. o.
- ⁸⁵ Stark, D. (1980) Class Struggle and the Transformation of the Labour Process, *Theory and Society*, Vol. 9. 83—130. o.
- ⁸⁶ Lásd Calhoun (1982) előbb idézett könyvét, 231. o.
- ⁸⁶ Hall, S. (1980) Popular Democratic versus Authoritarian Populism: Two Ways of “Taking Democracy Seriously”, In: Hunt, A. (szerk.) *Marxism and Democracy*, London.